

Угорщині. Можливо, що саме аутсайдерська позиція цих трьох авторів розбуджує в них дуже загострене відчуття моралі: навіть найменше порушення морального світового порядку відбивається на ньому згубно, досить найменшої несправедливості, щоб поставити під сумнів моральну гармонію світу. Саме в таких міркуваннях закорінені тероризм, що виникає з гіпертрофованого уявлення про мораль, як це зобразив Кляйст у «Міхаелі Кольгаасі». Коли з Кольгаасом вчинили несправедливо, він удається до кривавої помсти і в кінцевому підсумку розплачується власною смертю за те, що сам собі надав право розпоряджатися життям інших. Приблизно на таких самих позиціях стоїть і Гомбрович: строго кажучи, гуманність і справедливність — несумісні. Не допомагати нікому — це справедливіше, аніж допомогти кільком. Врятувати

кількох — це гуманніше, аніж не врятувати нікого. Для Ерші справжня ганьба полягає навіть не у фізичній неможливості дати раду всьому людському горю, з яким ти стикаєшся. Куди гіршою видається йому колізія між добрим домашнім господарюванням і катастрофою, несумісність хатнього затишку й телевізійного екрану з картинами жорстокого насильства. Сучасна проблема моралі — це проблема суспільства, яке знає все і не робить нічого. Сучасна людина близька до Бога не лише у своїй могутності, а й у своїй байдужості до моральних проблем. Біблійний Йов мав усі підстави дорікати Богові — і йому, на відміну від людини сучасної, навіть пощастило почути відповідь. У двадцятому столітті людина втратила право звинувачувати пасивного Бога, бо сьогодні вона й сама спроможна втручатися в перебіг подій. Ерші

називає цю ситуацію «ганьбою одночасності» — одночасності шикарних апартаментів і бомб, які сиплються з неба на голови людям, пікників на лоні природи й роздутих животів, швидкісних автомобілів і голодної смерті дітей.

Обурення Ерші всіма цими контрастами спрямоване й супроти постмодернізму. Глобальну досяжність усіх явищ, їхніх зв'язків і переплетінь Ерші не сприймає як новий світ необмежених можливостей — на відміну, від, скажімо, Франсуа Ліотара. В сучасних храмах споживання та втіхи всі вартості приносяться в жертву на олтар байдужості. Більше не існує ієрархії цінностей, доба великих авторитетів пішла в небуття. Маркс мав свій час, Фройд мав свій час — а тепер це лише окремі голоси в хорі можливих світоглядів. Для Ерші постмодерністська одночасність опустошує всі зміни. Немож-

ливо навіть полемізувати з умами, які перебувають у такому стані: протест не зустріне протидії, а буде просто інтегрований у всеосяжну великодушність постмодернізму. З цього погляду Ерші — інтелектуал у традиції Александра Герцена, Івана Франка та Ісаї Берліна. Його думка пропонує чітко визначені вартості й боронить ясно окреслену позицію. Життя й читання, ув'язнення й Гомбрович дуже тісно поєднані у свідомості Ерші. Для своїх переконань він знайшов вельми елегантну форму презентації: написав щоденник свого прочитання щоденника іншої особи. Можливо, в цій концепції ховається зародок нового літературного жанру. Це не означає, що ви повинні написати книжку, якщо ви хочете успішно прочитати «Дні з Гомбровичем» Ерші. Але чому б вам і не спробувати? □

Автопортрет, писаний у підпіллі

Елеонора Соловей

Академік Сергій Олександрович Єфремов іще за життя став легендарною особою. Одну з легенд про нього відбила навіть «Українська літературна енциклопедія»: після краху УНР він, мовляв, «деякий час перебував на Зх. Україні, зокрема у Станіславі...». А тимчасом від установлення на Україні радянської влади й до амністії 1921 року для «контрреволюціонерів» Єфремов переховувався на Київщині і безпосередньо в Києві. Зокрема на це вказує запис, який він пізніше, 15 лютого 1924 року, зробив у своєму щоденнику.

Сергій Єфремов вів його впродовж семи років — від 1 травня 1923-го до 20 липня 1929 року — до арешту. Щоденник складають сім (за кількістю років) дрібно і щільно списаних блокнотів і зошитів невеличкого формату. В окремих місцях текст зазнав «згасання» і пошкоджень (на щастя, незначних). Документ уже підготовлено до друку, і лише брак коштів на видання затримує його прихід до читачів.

Доля цього щоденника схожа на трагічну долю його автора. В домі Єфремова жив його племінник студент Микола Павлушков. Заарештований раніше за академіка, на допитах у ГПУ він розповів про щоденник і про сховок, де автор його тримав. Під час слідства у «справі Спілки визволення України» щоденник уже був у слідчих, хоча Єфремов про це ще не знав.

Наступні 60 років щоденник перебував у ГПУ-НКВД-КГБ. Коли 1989 року Єфремова та інших засуджених у «справі СВУ» зреабілітували, щоденник було передано до Інституту архівознавства Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського, і він увійшов до колекції матеріалів про репресованих діячів науки України.

Сергій Єфремов назвав Шевченків щоденник «літературним авто-

портретом». З цілковитою підставою можна назвати так щоденникові записи й самого Єфремова. Попри стриманість, він постає перед нами напрочуд виразно — дивовижно цілісною натурою, наділеною фантастичною працьовитістю, вимогливі-

стю (передусім до себе, але й до інших), непохитністю життєвих принципів.

Що змушувало заваленого різною роботою, часто перевтомленого академіка впродовж майже семи років дрібно мережити сторінки щоденника? Навіщо він завдавав собі

ще й цього труду? Адже прекрасно розумів, що ці записи можуть стати свідченнями проти нього, і свідченнями далеко небезпечнішими, ніж ті, що згодом силоміць видували з нього слідчі, поставивши його на чолі змістифікованої організації СВУ?

Двічі на сторінках щоденника Єфремов цитує Шевченкові рядки: «...Розважаю / Дурную голову свою / Та й кайдани собі кую, / Як ці добродії дознають...» — немов ставить їх епіграфом до своїх нотаток. То що це — необачність, легковажність, наївність? А може, переконаність, що це потрібно для майбутнього? Саможертвний дарунок нащадкам, що колись по крихтах відтворюватимуть правдиву картину доби. І ще, мабуть, особлива віра в силу і цінність писаного слова, документу. А ще — духовна самотність, відчуття «безчасся» і своєї невчасності, несуголосності з «ною» добою.

Щоденник був формою протесту, виявом «внутрішньої еміграції». Єфремов цілковито й категорично не приймає доби, на яку припав останній період його життя. Намагаючись бути безстороннім хроністом (хоч йому, людині живій і пристрасній, це не завжди вдається), фіксувати факти, робити зарубки для пам'яті, — він, проте, саме з приводу доби не раз скрушно й розпачливо вигукє: «не було гірших часів, та не було й більш падлючих». І вже на прикінцевих сторінках: «...нема куди од цього чортівського шабашу сховатись...». У господарчому, економічному занепаді, у моральному здираванні, «душевному травматизмі» він бачить ознаки неминучого краху режиму («прижиму», за його словцем) — тим більше, що спостерігає такі настрої в багатьох людей із різних верств. Проте життєвий досвід, розважливий аналітичний розум підказують йому, що є чинники, які утримували цей лад надовго. І серед

КУЛЬТУРА — ІДЕОЛОГІЯ — ПОЛІТИКА

Василь Лісовий
Культура — ідеологія
— політика. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. — 352 с.

У книжці українського філософа, що свого часу відбув 11 літ таборів та заслань за свою просвітницьку і правозахисну діяльність, відібрані статті, в яких автор висвітлює такі важливі поняття, як культура, цивілізація, нація, громадське суспільство, ідеологія, політика. Більшість статей є наслідком дискусій у різних середовищах — молодіжних, партійних, культурно-освітніх тощо. У центрі уваги — гострі життєві питання, відповідаючи на які, кожен із нас бере відповідальність за майбутнє. Розрахована на широке коло читачів — студентів, аспірантів, учителів, викладачів вузів та політичних активістів.

Видавництво
 імені Олени Теліги
 252010, Київ-10,
 вул. Січневого повстання, 6

них — те ж таки моральне здичавіння, тим паче, що воно захоплює молодь, студентство, школярів. Це — чи не найбільший його біль: «Та от лихо, що серед нового покоління чи не гірші ще лакеї ростуть» (22 квітня 1929 року). «...Студентство, юнаки, сіль землі свої резолюції закінчує покликом: "Хай живе ГПУ!" Робиться таке, чому ймення не можна добрати на жодній з людських мов...» (12 квітня 1924). З невимовною гіркотою підсумовує Єфремов уже незадовго до арешту: «Думав колись я, що наше покоління буде останнім, яке виховується по тюрмах. Помилівся... Падають режими, а методи все ті самі, навіть погіршилися... Бідна, нещасна молодь, яку облутано шпигами й провокаторами. Що ще її чекає, та й усіх нас, мешканців цієї рабської сторони проклятої?...» (8 квітня 1929).

А ще й тому, напевно, Єфремов прагне зафіксувати свої враження й думи, що вже з'являються перші мемуари про недавню коротку й бурхливу добу української державності, про передреволюційні часи. Читаючи спогади В.Винниченка, О.Саліковського, Д.Дорошенка, він переконується: минає небагато часу, і вже «повно фантазій, свідомого й несвідомого перекручування та самовиправдування чужим коштом» (24 квітня 1924). Хотів би він колись дати і свій виклад подій, свідком та учасником котрих був, проте має сумнів, чи вдасться це здійснити. Так, не вдасться...

Людина яскравого громадянського темпераменту, в роки національно-визвольних і державницьких змагань видатний громадський діяч, — Єфремов жваво цікавиться суспільними настроями. Офіційна преса (а іншої просто не існує!) одне викривлює, інше замовчує, отож за правдивіші свідчення він має розмови, перекази й чутки, а також анекдоти тієї доби, яких чимало фіксує в щоденнику, ведучи тут своєрідну рубрику «З новітнього фольклору».

Ностальгійно згадує Єфремов газети «Рада» та «Нова Рада», яким колись віддав стільки сил із надією, що це прообраз майбутньої української преси. Натомість тепер є «Більшовик» і «Пролетарська правда» — облудні, примітивні та brutальні. Монополію більшовиків на друковане слово він сприймає як суспільну аномалію. І тут, зрештою, маємо ще одну відповідь на запитання, навіщо Єфремов, нехтуючи небезпекою, вів щоденник. «Оце записування — ніби сурогат публіцистики: запишеш — і скинеш немов ту вагу хоч трохи, що лежить на душі невисловлена» (1 травня 1924). Кілька днів перед цим, читаючи спогади Дорошенка, Єфремов, «щоб вияснити деякі деталі», взяв комплект «Нової Ради» — «та й цілий вечір не міг од неї одірватись... Що не кажи, а хороша була газета... І як ми тоді писали!...» Десь за рік, у травні 1925-го, готуючи збірку про 1905 рік в українському письменстві, він знову зітхне з цього приводу: «Цікаві колись були наші газети — куди теперішнім до них...».

У новій, радянській пресі Єфремов не брав участі принципово, але

людину з таким досвідом і навичками громадського життя це ставило в нестерпне становище вимушеного заніміння, невисловленості. Залишалася лише наукова робота та ще хіба щоденник...

Новим можновладцям дуже кортіло порозумітися з Єфремовим, залучити його, людину шановану й авторитетну, на свій бік. Проте він рішуче перепиняє всі такі спроби і навіть не намагається робити це дипломатично, примирливо: дослівно записана в щоденнику розмова в театрі з наркомом Панасом Любченком дуже промовисто це ілюструє. Послідовність, прямота, непоступливість Єфремова у стосунках із радянською владою, його органічний нонконформізм робили його загрозеним від самого початку. Така позиція залишається незмінною до кінця: «Коли треба буде, то й занімію, піду чоботи латати, а себе не зречуся» (17 січня 1929). Хмари над ним почали збиратися від перших років «прижиму». Своєрідним першим застереженням був судовий процес у справі так званого «Центру дій» іще 1924 року. 1926-го, більш як за три роки до арешту, він уже вловлює «темні поголоски, що цими днями мають одбутися арешти серед українців, щоб створити якийсь політичний процес...». Маємо вже доволі свідчень, наскільки раніше від 1937-го почалися на Україні масові репресії; щоденник Єфремова ніби відсуває цю межу ще далі вглиб часу...

Прозірлива й безстрашна характеристика Ленінові, пов'язана зі смертю «вождя світового пролетаріату», переконує, що майбутній міф, буцімто корінь зла у «відході від лєнінських принципів», напевно видався б Єфремову лише черговою химерою режиму. Теж усупереч майбутнім міфам, Єфремов фіксує казенність виявів «всенародної скорботи», а також й літературної продукції на цю тему. «Ці люде мабуть безнадійно видихались, або й не мали духу ніколи, коли навіть така втрата не може викресати з них огню живого почуття...» Із нещадною ясністю бачить він ту ж таки казенність і фальш і в бучному святкуванні 10-ї річниці Жовтня. Гіркі роздуми його набувають подеколи соціально-філософського характеру: «Бідна людськість! Щоб сприйняти й зрозуміти якусь ідею, треба їй фанфар, ілюмінацій, грому й блискавок, фальшивої позлітки — і брехні, брехні, без кінця брехні. Важкий твій шлях, людино, але сама ти ще важчим його робиш, розмінюючи навіть справжні здобутки на дрібняки мізерного філістерства, все затоплюючи в тіні порожнього галасу та нещирого патосу» (6 листопада 1927). Так само Єфремов свідчить, що вже у 20-ті роки ніякого реального змісту не залишилося в іншому радянському святі — Першотравні: сама лише офіційна риторика, пропагандистська тріскотня — те, що він зве «сквернословієм». Бувши здавна чутливим до суспільних настроїв, він із тривогою відзначає загальне збайдужіння, апатію, здеморалізованість мас, котрі «вже опріч спокою та півситого життя — нічого не хочуть. Спокоєм могили від цього по-

дихає. Замість громадян, виховав цей режим до всього байдужих людей...».

Чимало нотаток у щоденнику про тодішню «атеїстичну роботу». Планомірний наступ на старі, релігійні свята ведеться так запопадливо, безглуздо й неграмотно, що досягає хіба зворотного результату. Про катастрофічний розлам у свідомості, в самих душах людських свідчить переказана Єфремовим розповідь священника про те, як сповідаються комуністи, як терзає їх кошмарами власне зневажене сумління. І сама церква, духовенство — вони теж переживають, як фіксує щоденник, неймовірно тяжке випробовування.

Його, людину правдивої вдачі, вражала брехливість, невіддільна від цього суспільного ладу суцільна облудність: «...Якась вакханалія брехні!». На такому ґрунті пишно квітували безвідповідальність і халатність, халтурність і необов'язковість — речі просто незбагненні для інтелігента старого гарту. Тим більше незбагненні ті єзуїтські прийоми, до яких вдалося ГПУ: вербування «сексотів», культивування тотальної недовіри, підозрілості, обмов. І особливо страшно, нестерпно, коли тінь падає на людей, що їх знаєш здавна, що з ними, здавалося б, уже з'їв отой пуд солі. Саме на такі новини, на такі чутки й виникає в Єфремова тужний мотив: коли це правда — страхіття, коли неправда — так само страхіття. «О, серед якої темної ночі ми живемо! І кому вірити, коли найперший приятель продасть, зрадить, угородить ножа в спину...». Ці розпачливі слова записано в березні 1924 року. Незадовго перед тим у Єфремова був черговий трус, що примусив його пригадати всі попередні обшуки та арешти й остаточно визнати: для нього зі зміною режиму нічого не змінилось. «Скінчили протокола, присутні свідки розписалися і пішли, наслідивши в душі й на підлозі... Але надокучило це вже мені — до смерті. Адже це вже 11-й раз на віку!...».

1925 року повернувся з еміграції Андрій Ніковський — один із провідних діячів Центральної Ради. Невдовзі його почали регулярно викликати «на розмови» в ГПУ. Вже перша така розмова щонайменше на третину стосувалася Єфремова. «Дуже з мене незадоволені, — нотує він. — Найбільше, що нічого у них не прошу і живу од них незалежно». Це «невдоволення» ще більше утверджувало Єфремова в обраній позиції. Його спротив владі геть у всьому може подекуди видатися комічним: він, наприклад, не приймав декретованої зміни часу, вперто не переводив годинника. Але ж не мусив переводити й тоді, коли декретний час було скасовано. «Якщо це символ, — втішається він, — то дуже добрий: думаю, що так само поодпадають і інші дурниці і переможе той, хто на своєму встоїть...».

Чи не є це, однак, характерний приклад невинного ідеалізму, теж дуже органічного й щирого «донкіхотства», попри всю мудрість і досвід? Наївність і довірливість Єфремова були, очевидно, такі питомими його рисами. Десь за місяць

до арешту, вже цілком усвідомивши неминучість такого фіналу, він нотує: «Ходить тут до мене один рядовий комуніст на розмови, так я не розберу, хто з нас більший “контрреволюціонер”... Йому вочевидь не спадає на думку, що цей «співбесідник», імовірно, виконує завдання!»

Відійшовши від політики, в науковій роботі Єфремов сподівався знайти прийнятний для себе за цих суспільних обставин *modus vivendi*, в літературознавчих студіях — свою «нішу» і водночас можливість потрібного та корисного діяння. Марні сподівання! Адже предмет його студій, література, ставала «коліщатком і гвинтиком» нової ідеології, і щоб працювати на цьому терені, треба було повсякчас засвідчувати свою лояльність та готовність служити системі. Академія наук із владного олімпу виглядала аргіогі підозрілим гніздом непокори та вільнодумства — звідси постійні намагання «зреформувати» її, приборкати, приручити. Академія — друга після літератури любов Єфремова, багато в чому його дітище, його надія. Осоружна для творчої людини адміністративна робота, «канцелярщина» й така нелюба Єфремову необхідність «публічних ролів на людях»: вести різні збори, засідання, виступати на них, залагоджувати всілякі проблеми та конфлікти — все заради того, щоб Академія була, щоби не дати вихолостити її, не дати перетворити на провінційну, другосортну, «хахляцьку». Та сили людські не безмежні, боротьба надто нерівна, надто виснажлива. Атаки на Академію, дедалі настирніші, й особливо — проваджувані методом одверто фальшованих виборів, — доводять його до розпачу: «Ну й життя! До якої мерзоти дійшло вже! Не раз приходять давня моя, ще з 1920 р., думка: *beati mortui*. Але ніколи ще не переживав я такого палючого почуття сорому за все і всіх. Ніколи так гостро не крутило мозок оте “*beati mortui*”. Бо вже куточка не лишило життя, де ти міг почувати себе людиною» (3 травня 1928). А проте, глибоко переживши загибель Д.Щербаківського (музейного працівника, доведеного до самогубства нестерпною атмосферою інтриг і доносів), Єфремов усвідомлює марність такої жертви. Либонь, самогубство було для нього неприйнятне ще й через глибоко засвоєне релігійне виховання: надто вже великий і непростий гріх... Але наприкінці, спокійно і свідомо йдучи назустріч уже невідворотному арештові, щодня й щоночі сподіваючись «гостей», безмежно втомлений цькуваннями й переслідуваннями, він записує: «...Так надокучило це рабське життя, що вже ніякої ціни йому не надаєш...» (18 червня 1929). І наступного дня: «Все одно — рокований. Загинеш на рік раніше чи пізніше — хіба не все одно?...».

До революції Єфремов упродовж більш як двох десятиліть перебував у вибір громадсько-культурного й особливо літературного життя. Його ґрунтовна «Історія українського письменства» ще за життя автора мала кілька видань українською, вийшла також у німецькому та бол-

гарському перекладах. Для останнього прижиттєвого видання Єфремов написав додатковий, 17-й розділ «За п'ять літ (1919 — 1923)». Тут, промовисто опустивши перший підрозділ — загальну, суспільно-історичну характеристику цього періоду, «наше найближче, таке болюче і таке дошкульне минуле» (коли архів Сергія Єфремова було передано до НБ ім. В.Вернадського, цей підрозділ знайшов й опублікував у журналі «Слово і час» (ч.1 за 1993 рік) К.Лукеренко), Єфремов далі розглядає й аналізує все з його погляду варте уваги в літературі цих років. Принципово й суворо оцінюючи охочих «експлуатувати й собі революційну фразеологію», всіх нігілістів і «безбатченків» у новітньому письменстві, назагал кваліфікуючи цей період як «хаос, безладдя та бездоріжжя» — він, проте, не обминає увагою жоден паросток обдарованості й щирості, жоден свіжий голос. З відстані сьогоднішнього дня особливо чітко видно, що керується він критеріями надійними й неперехідними і палко сподівається, що безчасся минеться і непомилний час усе розставить на належні місця.

У цьому розділі Єфремов першим констатує, що література українська виявилася розшматованою на материкову та емігрантську, дві несполучені частини, і вже це одне унеможлиблює справжній аналіз, надає відносності будь-яким судженням та оцінкам через брак повного контексту.

Все це пояснює, чому на сторінках щоденника власне літературі приділено порівняно небагато місця: в ці роки Єфремов волів відсторонитися не лише від політики, а й від того, чим ставала література. Було йому це нелегко, бо літературу він любив і знав, як рідко хто. Це добре розуміли і старші, і молоді письменники, отож часто зверталися до нього як до арбітра («...Заходили Косинка з Осьмачкою порадитись щодо Ірчанової провокації»). Проте якраз літературний «побут», надто ж у нових виявах, Єфремова менше обходив. З ним залишалася його мрія позбутися всіх обтяжливих і нецікавих справ і жити винятково задля «любого... літературного діла». Але реально таку можливість на той час давала йому хіба що класика, найперше — студії над Шевченком, які (мав рацію Агатангел Кримський) захопили «лев'ячу частину праці Єфремова». Готуючи перше наукове видання Шевченкового щоденника («Журналу»), Єфремов занотовує у свій: «Я думаю, що коли забудеться до останнього рядка все, що я написав і надрукував, то лишиться все ж оце видання Шевченка. Коли б тільки доля попустила довести його до щасливого кінця, як задумано...» (3 грудня 1925).

Ще один невігійний біль Єфремова — Шевченківський заповідник у Каневі. 1919 року він видав у Києві книжечку «Шевченкова могила» — про всі перипетії, пов'язані з похороном Шевченка та з місцем його останнього спочинку. Тепер, нотує він у щоденнику, давніший хрест, що так гармоніював із навколишнім краєвидом, замінено на

бездарний «бюстик», довкола наставлено яток та арок... 1924 року на спеціальному засіданні Єфремов виступив із проектом, пропонуючи «вимести все, що там нажовано» й повернутися «до простого, але величного пам'ятника...». Найкраще було б, міркує він у щоденнику, «поставити таки старого хреста, але про це тепер і думати нічого». І як підсумок цих роздумів: «Многостраждальна Шевченкова могила. Як вона одбиває на собі історію України!».

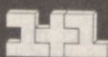
Тож чи не символічно, що саме з цією могилою пов'язаний і останній запис, 20 липня 1929 року, — коли трапилася несподівана нагода побувати біля місця поховання Шевченка. «Чудова подорож пароплавом, але про могилу бодай не казати...».

Гнівиви Єфремова й характерні намагання більшовиків «виробити» собі «свого» Шевченка — знаним методом замовчування одних творів та мотивів, надмірного акцентування інших. Фальсифікаторська практика наражалася, щоправда, на відчутний «опір матеріалу», і Єфремов покладав надію саме на це: чим швидше «вони» зрозуміють, що з Шевченком їм не по дорозі, тим краще...

У роки, коли писався щоденник, саме Єфремов чи не найбільше за всіх дбав про видання української літературної класики і, за відсутності реальної державної політики в цьому питанні (незважаючи на «українізацію», щодо якої, до речі, Єфремов не мав жодних ілюзій), сам один старався поправити становище. Радів, дізнавшись, що розійшлися перші томи укладеного ним зібрання творів Коцюбинського, що повністю розкуплене видання Лесі Українки і є потреба у перевиданні. Стосунки його з Держвидавком, який весь час перебував на грані банкрутства, а тому безсоромно експлуатував і водночас грабував Єфремова, не сплячучи гроші, — ці стосунки тому й позначені таким напруженням, бо Єфремов самовіддано прагнув видати все, що, на його переконання, мало бути видане. Кілька видань він підготував іще 1920 року, коли перебував на нелегальному становищі. Тож 1924 року, коли завдяки «українізації» раптом виникла «мода» на українську літературу, Єфремов на запити видавництва зміг запропонувати одразу Євгена Гребінку, Анатолія Свидницького, Павла Грабовського. Перш ніж надовго буде накладено заборону на твори і саме ім'я Пантелеймона Куліша, Єфремов устиг багато зробити для належного осмислення цієї складної постаті. Вчений з ім'ям, академік, він не цурається роботи невдячної, безіменної, чорнової, нічого не передорує, не щадить власних сил і часу. Характерна деталь: редагування словника Бориса Грінченка, як свідчить щоденник, було ще й додаванням нового мовного матеріалу, дібраного із творів Олександра Кониського, Панаса Мирного та інших. Часто він просто знемагає від «нікольства», від величезної кількості роботи, яку ще й усіляко заважають робити. Але керується принципом шляхетним і беззисковим: якщо, приміром, він ці справи покине, одійде, — хто знає, «який з Коряків» опиниться на чолі

ЛІТЕРАТУРА

ЛІТЕРАТУРНИЙ
ПРОЕКТ
КАНАЛУ

ОПУДАЛО

Українська прозова сатира,
гумор, іронія 80-90-х років
двадцятого століття

ОПУДАЛО

Українська прозова
сатира, гумор, іронія
80–90-х років двадцятого
століття

Упорядкував
Володимир Даниленко

«Опудало» — авторська антологія сучасної української сатири, гумору та іронії, до якої ввійшли найяскравіші зразки сучасної української сміхової та іронічної прози. Антологію складають твори різних жанрів: сатиричний роман, новели, гуморески, пародії.

Літературний проект каналу 1+1

Ніщо не лікує соціальні хвороби і не руйнує погані людські звички, як сміх. А в тому, що сучасна українська проза має чим лікувати хворе українське суспільство, ви переконаєтесь, прочитавши авторську антологію «Опудало». Після Чорногузового «Аристократа з Вапнярки» в Україні ніхто не володів більш вибуховим сміхом та їдкішою іронією за представлених в «Опудалі» авторів.

Микола Вересень

Видавництво “ГЕНЕЗА”

Відділ маркетингу та реалізації:
м. Київ, вул. Прорізна, 10
тел./факс: (044) 228-8468

і дальших студій історії української літератури, і вивчення творів Шевченка, і всіх інших розпочатих праць. Тож він далі не щадив себе, працюючи до повного виснаження, знесилення, до відчуття вичерпаності. А тоді театральна вистава, прогулянка, робота в садку чи дружня вечірка, яке-небудь «чтиво» на кшталт «Пригод Тарзана» Берроуза чи «Тресту ДЄ» Еренбурга давали йому короткий перепочинок, і знову він упрягався у свої сім плугів.

Літній відпочинок у Звонковому, мальовничому селі на Київщині, він любив не лише за нагоду побути серед природи, поспілкуватися з селянами (які йому багато цікавого оповідали про події громадянської війни в тутешніх місцях), а й за можливість багато читати — вже не для якихось

чергових робіт, а просто «для душі». Читання для нього радість, розкіш і втіха, а книжка — таки найкращий співбесідник. «Книга не зрадить і юдиним поцілунком не обдарує...» (4 лютого 1928).

Доля української книги — безсатанна турбота Єфремова: «Чиновник книжки робити не може. Він її не знає, не любить, не тямить, не дбає» (22 травня 1925). Щоденник Єфремова підтверджує чийось максимум, що поки людина пише книгу — вона не може бути нещаслива. Посеред усього неприйнятного для нього укладу, дикого побуту, «академічних» чвар — поки він пише свою книгу про Панаса Мирного, він щасливий, бо робить щось тривке, безсумнівне й потрібне.

Драматизм становища Єфремова полягав у тому, що, рефлексивно прагнучи відсторонитися від нової доби, він із надто багатьох причин не міг цього зробити. Його потребували, на нього покладалися, без нього не могли обійтися ні друзі, ані недруги. До нього йшли як на прощу або як на сповідь: то хлопчик із Житомира («якийсь феномен, а не дитина») зі своєю мрією стати також істориком письменства, то сусід-робітник зі своїми думками й питаннями, то чергові жертви ГПУ, шоковані цинічним «вербуванням», то недбало одкинуті новою добою старі, недужі, самотні, потерпілі, хто мусив жити «жебраним хлібом». Він кожного вислуховував і кожному намагався допомогти. Людина обов'язку й пам'яті, він піклувався про могили О.Кониського і П.Стебницького, які вже ніхто не доглядав. Кидав усе й ішов провести в останню дорогу небіжчика, сказати над труною щире прощальне слово.

Старші письменники бачили в ньому єдино можливого душеприкажчика — і він не ухилявся, хоч не раз, як над листом Дніпрові Чайки, тяжко сумнівався, чи вдасться за цих реальних обставин виконати волю письменниці: видати її твори та біографію хоч посмертно.

Як і давніше, писали до нього початківці, надсилали свої спроби. Одного разу він захоплюється: з усього того потоку, що стільки забрав часу, врешті можна згадати лише А.Тесленка, В.Винниченка та ще хіба С.Черкасенка. Але ж зате яке сузір'я! Щоб бути «хрещеним батьком» таких письменників, мабуть, варто було читати ті гори листів та рукописів. Тим-то й неможливе було тепер таке пожадане відсторонення: хіба міг він не прочитати ту ж таки «Соняшну машину» Винниченка і бодай у щоденнику не висловитися про неї? А де було дітися настільки відданих письменству людині від гримас нового літературного побуту, як-от «Отвертий лист до петлюрівського письменника С.Черкасенка», саморозпуск ВАПЛІТЕ а чи відома літературна дискусія 1925–1928 років?..

Найбільше дошкуляло Єфремову те, від чого він тяжко потерпав іще до революції і з чим тепер доводилося стикатися у новій подобі — цензура. При цьому порівняння царської та більшовицької цензури виходило на користь першої: вона вказувала

лише, про що не можна писати, нова ж, «багато дурніша», іще й нав'язує, про що слід писати. Так само Єфремов зауважує, що колись принаймні розуміли несумісність в одній особі редактора та цензора — «тепер це розуміння втрачено...». І немає від цього порятунку, попри всю відстороненість від нової літератури, доводиться на це наражатися, приміром, готуючи до видання твори Кониського — йти проти себе, проти принципів науковця, викидаючи в текстах «задня цензури» слова «Бог» і «жид». Але позаяк зовсім вичистити ці тексти від заборонених слів не видається можливим, то «може даремно й працював і гріх на душу брав».

Дошкульність цих сутичок часом спричинює особливий стилістичний ефект: загалом епічна, навіть сухувата манера викладу раптом вибухає іншим ритмом, глибоко ліричною інтонацією, насилу погамованим емоційним сплеском: «Я знаю — це тимчасове. Я знаю — це згине, як віск на огні... Але досада, біль, образа за слово людське, що знов опинилося в лещатах мертвої руки, стискають серце...».

За таких обставин він не мав сумніву в невідворотній появі потаємної, «шухлядної» літератури: іншого виходу не залишалося. За приклад такої літератури йому правили, зокрема, твори Людмили Старицької-Черняхівської. І якщо п'єсу «Мазепа», хай навіть із різними застереженнями щодо «соціальної правди», все ж можна було якось уявити собі на тогочасному театральному кону, то вже п'єса на сучасну тему «Перемога» — це була, на переконання Єфремова, література на майбутнє, на колись, без жодної надії побачити світ у час написання. Із цілковитим співчуттям і розумінням сприйняв Єфремов чийсь переказ, що Хвильовий пише і складає написане в шухляду, аби «влежалось» до свого справжнього читача. Але передбачити, як методично буде невдовзі винищено всіх, здатних таку літературу творити, Єфремов не міг.

Деякі присуди Єфремова сьогодні виглядають надто суворими, категоричними, смаки його — консервативними, невинно народницькими. Палкий шанувальник «театру корифеїв», він категорично не сприймав театральної естетики Леся Курбаса, добачаючи тут не лише псевдоавангардовість, а й підозрілу лояльність до режиму, яка робила для нього Курбасові новації ще неприйнятнішими. Але, може, такі ригористичні судження тепер учать нас осмислювати історичний досвід неупереджено, не накладаючи на нього зручні стереотипи. Адже чимало державних діячів, літераторів і митців, репресованих у 30-х роках, спершу пройшли свій шлях ідейних випробувань і спокус, пройшли по-різному, часом віддавши данину і кон'юктурі, і безпосередньо владі. Ми сприймаємо нині цих людей винятково в мученицькому ореолі, а Єфремову ніщо не заважало бачити їх як є. Проте і досвід науковця, і людська вдача Єфремова схиляє його бути об'єктивним, справедливим. Тому, попри всі відмінності наукових підходів, він високо оцінює

«Нове українське письменство» Миколи Зерова, зацікавлено читає нові праці Михайла Грушевського, з яким у нього такі болюче-непрості стосунки. Відкинувши (як і Єфремов) думку про еміграцію, так само не мислячи себе поза Україною, Грушевський, людина старша, а головне — інакша, у свій спосіб шукав можливостей існувати в запропонованих обставинах, принаймні реалізувати свої наукові задуми. Спільне минуле (та ще й таке, як у цих двох людей) і необхідність тепер бути поруч не сприяли добрим стосункам. Певна річ, Єфремов волів би, щоб і Грушевський так само, як він, одкидав усі «загравання» влади, а головне — не прощав йому, великою мірою підсвідомо, того, що сталося з омріяною обома українською державністю. Не нам їх судити...

«Книжник» і «анакорет», взірцевий «кабінетний учений» Єфремов мав, проте, великий смак і цікавість до живого життя. Не пропускав нагоди десь побувати, побачити нові чи вже бачені місця. Захоплюючись Полтавщиною (їздив у музей Мирного попрацювати для своєї книжки з рукописами письменника), він гірко зауважує: «Як ми мало знаємо свій край і мало цікавимося ним... «Лениви и нелюбопытны» — згадує він Пушкінові слова. І додає: «Це справді».

Опис подорожі Дніпром у червні 1928 року виказує глибоку й сприйнятливую натуру Єфремова, його любов до своєї землі, до життя і людей, та водночас — зневіру і втому, безсилу гіркоту від навколишніх негод, тяжкі передчуття. 12 червня: «...Дивився в блакитну далечінь, купався, прощався з морем... Чи побачу його коли?». Так, більше не побачить...

Принагідно Єфремов фіксував у щоденнику легенди, які виникали про нього. Він іще на волі, але цькування посилюються — і ширяться чутки, що він чи то заарештований, чи то покинув Україну, не витримавши переслідувань (ідея висилки Єфремова за кордон справді неодноразово виникала в урядових колах). Цю останню версію він сам прочитав про себе у львівській газеті «Діло». «Варто було, — записує він 1 жовтня 1928 року, — написати до «Діла» слідом за Марк Твейном, що ця сенсація «трохи перебільшена»: нерви мої ще видержують, нікуди я не виїздив і не збираюся, сижу на Гоголівській і працюю над Шевченком».

А проте облога ставала дедалі щільнішою, коло замикалося. Влада не прощала йому зверхності, неприхованого й повного неприйняття режиму, внутрішньої незалежності, з якою нічого не можна було вдіяти. Залишалося тільки вилучити його, зліквідувати, а заразом розправитися з якомога більшою кількістю «інакодумців» і залякати решту.

Залишається і не підтвердженою, і не спростованою ще одна легенда про Єфремова: нібито його, вже ув'язненого, возили до Москви, де він мав зустріч зі Сталіном... Та якщо навіть таке було, подальшу долю Єфремова на краще це жодним чином не змінило. Попереду на нього чекав процес СБУ... □

**Листи
Михайла
Грушевського
до Кирила
Студинського
(1894–1932 pp.)**

Упорядник Галина Сварник,
вступна стаття
Ярослава Дашкевича

Львів – Нью-Йорк,
видавництво М.П. Коць,
1998. – XX, 268 с.

Збірник листів
Михайла Грушевського
до Кирила Студинського
містить 310 листів
за 1894–1932 роки з
особистого архіву
К. Студинського,
що зберігається
в Центральному
державному історичному
архіві України
у Львові.

В лютому числі «Критики» у статті Ульріха Шміда «Ленін у сутінках» через недогляд редакції допущено помилку. Прізвище головного персонажа скрізь у тексті треба читати так, як і в заголовку. Перепрошуємо.